

Treballadores immigrants i conciliació entre ocupació i família: menys oportunitats de mobilitat laboral?

Immigrant working women and work-life balance: fewer opportunities for occupational mobility?

Mariona Lozano Riera

Centre d'Estudis QUIT. Universitat Autònoma de Barcelona

Correspondència: Mariona Lozano Riera. Centre d'Estudis QUIT.
Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia.
Universitat Autònoma de Barcelona.
Edifici B. Despatx B3-057. 08193 Bellaterra.
A/e: marionalozanoriera@gmail.com.

Data de recepció de l'article: maig 2012
Data d'acceptació de l'article: setembre 2013

Resum

Aquest article estudia la mobilitat laboral de les dones immigrants a través de l'anàlisi de les seves estratègies de conciliació de la vida laboral i familiar. Els resultats obtinguts assenyalen que el grau de suport més baix a la conciliació que tenen aquestes dones representa un fre a la seva mobilitat. Tanmateix, cal tenir molt present l'estructura segmentada del mercat de treball.

Paraules clau: mobilitat laboral, immigració, gènere, conciliació.

Abstract

This paper studies the occupational mobility of immigrant women through the analysis of their reconciliation strategies. Results point out that a lower level of support to balance work and family life is an obstacle to the upward mobility of these women. However, the labour-market structure must be considered in the analysis.

Keywords: occupational mobility, immigration, gender, work-life balance.

L'estudi de la mobilitat laboral de persones immigrants s'ha focalitzat, fins al moment, des de diferents punts de vista, atenent factors com el capital humà, la segmentació dels mercats de treball, la política migratòria, el gènere o l'edat. Tot i així, rarament s'han tingut en compte les implicacions de les càrregues de cura familiar a l'hora d'entendre la mobilitat laboral d'aquest col·lectiu. Més específicament, les dificultats que tenen les famílies immigrants per a conciliar ocupació i tasques domèstiques han estat poc estudiades en el marc de la mobilitat. Aquest article pretén contribuir a aquest buit, a través de l'anàlisi qualitativa de les experiències ocupacionals de treballadores immigrants a Espanya. Es parteix de la idea que les trajectòries laborals d'aquestes treballadores presenten pautes de promoció més dilatades en el temps que les dones autòctones en la mesura que el

grau de suport a la conciliació de temps és més baix. L'anàlisi de les entrevistes corrobora aquesta idea; tanmateix, cal tenir molt present l'estructura segmentada del mercat laboral espanyol per a entendre com es produeix la mobilitat vertical al llarg del temps.

1. Introducció

L'estudi de la mobilitat laboral de la població immigrant se situa en el pla de les relacions entre mercat de treball i fluxos migratoris. Aquesta relació no és estàtica, sinó que varia i evoluciona al llarg del temps. Per aquest motiu, els estudis longitudinals són el que permeten captar de manera més adequada com es produeixen els itineraris laborals de la immigració al país d'acollida. Per al cas espanyol, l'evidència empírica demostra que des de finals de la dècada dels noranta i fins a l'inici de la crisi econòmica actual, la mobilitat laboral s'ha donat entre la població immigrant, tot i que en menor mesura que entre la població autòctona (Simón, Ramos i Sanromá, 2010). A més, les pautes de segmentació dins el mercat laboral són diferents per a treballadors autòctons i immigrants, i aquesta mobilitat ha estat possible en un context de fort creixement econòmic durant aquest període. Per altra banda, a més de dinàmics, aquests processos no són independents del gènere. Les dades mostren que durant les darreres dècades d'intensificació de fluxos migratoris a Espanya la presència de dones que emigren soles ha estat molt rellevant, fet que ha portat a parlar del procés de feminització dels fluxos migratoris (Ribas, 1999; Mestre i Casal, 2002). Aquest procés té molt a veure amb les demandes de mà d'obra del mateix mercat espanyol, que durant el període que aquí s'estudia (finals dels anys noranta fins al 2007) ha necessitat treballadores no qualificades per a cobrir llocs de treball en els sectors més baixos de l'escala ocupacional.

Aquest article té per objectiu estudiar els efectes que les dificultats en la conciliació de la vida laboral i la vida familiar poden tenir en les trajectòries de mobilitat de treballadores immigrants. Per això l'estudi es concentra en l'evolució ocupacional en els anys de forta recepció de fluxos migratoris, i analitza els itineraris laborals de dones immigrades en aquest període des del punt de vista de la conciliació. La pregunta de recerca de què parteix la investigació gira al voltant de conèixer els efectes que les dificultats en la conciliació de temps de treball productiu i reproductiu poden tenir sobre les trajectòries laborals de dones immigrants.

Un llarg nombre d'estudis anteriors ha demostrat que, per al cas de les dones autòctones, aquestes disposen de menys oportunitats de promoció; s'ubiquen en ocupacions amb menys remuneracions, amb una presència més gran de jornades parcials, i estan més afectades per la desocupació que els homes (Rica, 2007; Villar, 2010). Precisament, la voluntat d'explicar el perquè d'aquestes diferències ha conduït a la necessitat de mostrar la connexió entre les esferes de treball productiu i reproductiu (vegeu Rubery, Fagan i Smith, 1994; Jacobs i Gerson, 2004). Aquest plantejament assumeix l'existència socioeconòmica de dues esferes o subsistemes que donen compte de la complexitat del concepte de treball. Entre totes dues esferes hi ha relacions desiguals, en què el treball remunerat resulta ser aquell dominant econòmicament i socialment. En aquest context, homes i dones no es distribueixen igual, i històricament la responsabilitat del treball domèstic ha recaigut en exclusiva sobre les dones. Actualment, tot i la plena incorporació de les dones al mercat de treball aquestes pautes es mantenen. Si bé és cert que els homes, sobretot entre les generacions més joves i amb més nivell educatiu, estan augmentant a poc a poc la seva implicació en les tasques reproductives, continuen sent les dones les que dediquen una proporció més elevada d'hores a les feines domèstiques, i que assumeixen una doble presència en el mercat laboral i dins l'espai familiar.

Per al cas de dones immigrants, el tipus de projecte migratori, les normes socials dominants del país d'origen, el debilitament de la xarxa familiar després de l'emigració i tenir menys accés a polítiques socials, dificulten la conciliació entre ocupació i família. Aquest estudi pretén observar fins a quin punt aquestes dificultats poden implicar un fre a la mobilitat vertical, sense deixar d'observar els factors estructurals que en condicionen els itineraris laborals, com l'estructura ocu-

pacional del mercat de treball espanyol o les limitacions imposades per la política migratòria. Amb aquest objectiu, s'analitzen els resultats de sis¹ entrevistes en profunditat, fetes a dones immigrants i autòctones amb característiques ocupacionals similars.

Si bé aquesta no és la primera recerca que relaciona immigració, família i conciliació de la vida laboral i familiar (Bailey, Blake i Cooke, 2004; Parella i Samper, 2007), sí que és una de les primeres que intenta aportar llum nova al fenomen de la mobilitat laboral a través de la incorporació de l'estudi qualitatiu dels imaginaris al voltant de la cura de dones immigrants.

2. Mobilitat laboral de la població immigrant

La mobilitat laboral s'enfoca en aquest estudi de manera intrageneracional, atenent els canvis de posicions ocupacionals dels individus al llarg de les seves trajectòries. En aquest sentit, la mobilitat pot ser ascendent o descendent, en termes de diferències entre el salari i/o la categoria anterior a la nova ocupació.

La bibliografia anterior ha demostrat que els canvis en la mobilitat laboral de treballadors immigrants depenen de múltiples factors. En primer lloc, la mateixa emigració comporta una forta ruptura social i econòmica (McAllister, 1995) que d'entrada posiciona els individus migrants en situacions de desavantatge. Investigacions dutes a terme en contextos geogràfics i socials diferents demostren que el col·lectiu de treballadors immigrants experimenta diferències ocupacionals desfavorables respecte de l'estatus socioeconòmic que els individus tenien en origen (McAllister, 1995; Clark i Lindsey, 2005; Redstone, 2008). En segon lloc, hi ha disparitats notables segons el gènere. Les dones solen experimentar un retrocés ocupacional més gran posterior a l'emigració (González-Ferrer, 2011). En aquest sentit, l'estructura d'oportunitats laborals per a les dones immigrants es diferencia tant de la dels homes immigrants com de la de les dones autòctones. Per una banda, l'estatus de les dones immigrants es veu afectat per les restriccions d'una estructura ocupacional sexualment segregada, en la qual obtenen salaris més baixos, menys estabilitat i menys oportunitats de promoció que els homes també immigrants i de manera independent de la seva qualificació (Parella i Samper, 2007). Per l'altra, la seva condició d'immigrants les situa, respecte a les dones autòctones, en els estrats més baixos de l'estructura ocupacional, en cobrir aquells llocs de treball de menys prestigi social i no desitjats per les treballadores autòctones, com és el cas del servei domèstic o les ocupacions menys qualificades dels sectors de l'hoteleria o el comerç (Ribas, 1999; Mestre i Casal, 2002; Parella, 2003). En tercer lloc, molt freqüentment també s'ha apuntat a altres factors com l'estatus legal dels individus, el visat d'entrada o l'origen nacional (Friedberg, 2000; Redstone, 2008). Finalment, altres estudis han demostrat l'existència de diferències importants en la mobilitat en funció del nivell d'estudis, i s'observa menys mobilitat entre aquells amb menys formació (Chiswick *et al.*, 2005).

Altres enfocaments han posat l'accent en explicacions estructurals, com són les teories de la segmentació dels mercats. Sota aquest prisma, la mobilitat inferior de la població immigrant s'explica per la seva concentració en els segments secundaris del mercat de treball (Martín Artiles *et al.*, 2011). D'altra banda, tampoc no convé ignorar les explicacions del capital social. Les xarxes socials representen per a les persones immigrants font d'informació i recursos a la mobilitat laboral, a la vegada que redueixen els riscos de l'emigració (Massey *et al.*, 1998).

En aquest estudi es proposa una nova via d'aproximació, sense oblidar les aportacions anteriors. Concretament, tenint present que les dones immigrants s'insereixen en un mercat de treball prèviament segmentat, sota una demanda particular de mà d'obra i en un procés en què intervenen altres variables de tipus social, com el gènere o la classe socioeconòmica, aquest estudi vol aportar un altre

1. Aquestes entrevistes formen part d'un estudi molt més ampli sobre les trajectòries laborals de treballadors immigrants a Espanya entre 1997 i 2011 (LOZANO, 2013).

element d'anàlisi que permeti una millor aproximació a l'estudi de la mobilitat laboral. Com s'ha repetit, les dificultats de conciliació que experimenten les dones immigrants es presenten aquí com un factor explicatiu de la seva mobilitat, que, si bé no actua de manera aïllada d'altres variables, és susceptible de ser considerat un element rellevant en les expectatives laborals de les dones immigrants, de la mateixa manera que ho ha estat per a les dones autòctones (vegeu, entre molts d'altres, els estudis de Torns, 2005; Crompton i Harris, 1999; Jacobs i Gerson, 2004; Lewis, 2009).

3. Dones immigrants, mercat de treball i conciliació de la vida laboral i familiar

Actualment el nombre d'estudis sobre la mobilitat laboral de les dones immigrants és ja força ampli, i la incorporació del gènere com a variable explicativa ha comportat un enriquiment important a l'hora d'entendre les migracions internacionals i la seva incorporació als nous mercats de treball (vegeu Oso, 1998; Anthias i Lazaridis, 2000; Parreñas, 2001).

Avui dia, conceptualitzar les migracions des de la perspectiva de gènere ha representat abordar una sèrie de debats que ja havien tingut pes en els estudis sobre dones i mercat laboral. Un primer debat ha estat el supòsit de la múltiple segmentació per classe, ètnia i gènere que implica l'estudi de les relacions entre gènere, immigració i treball. Cal entendre aquesta multiplicitat més enllà de la simple suma de diverses fonts de discriminació, i a través de la interseccionalitat dels diferents elements que configuren la condició de dona i immigrant. En altres paraules, sota el prisma de la multiplicitat, les explicacions de les taxes més baixes de participació laboral de les dones immigrants, i també els seus resultats més baixos en comparació dels seus homòlegs masculins, respondrien a la seva triple condició de dones, immigrants i de classe treballadora, que condiciona la manera com accedeixen al mercat laboral, que es limita a certs sectors d'activitat com l'economia informal (Pessar, 2009) o el servei domèstic (Escrivá, 2000).

En aquest estudi es proposa tenir en compte un segon debat, menys abordat per al cas de la immigració femenina: la incorporació de les relacions entre temps de treball productiu i reproductiu a l'hora d'estudiar la mobilitat laboral de les dones immigrants. Aquest interès respon a dos motius principals. En primer lloc, estudiar els itineraris laborals sense tenir presents les dinàmiques imbricades entre l'esfera laboral i l'esfera domèstica seria fer un pas enrere en l'estudi de les desigualtats en el mercat de treball. En segon lloc, un nombre important d'estudis han posat l'èmfasi en els efectes de l'estructura segmentada del mercat sobre la mobilitat de les dones immigrants (Rendall *et al.*, 2008), o la influència d'altres variables institucionals i atributs individuals (Boyd i Grieco, 2003). No obstant això, no s'han investigat suficientment els efectes que la impossibilitat de conciliar temps de vida familiar i temps de treball remunerat pot tenir sobre la mobilitat laboral de les treballadores immigrants. La conciliació entre ocupació i família, o més ben dit, el grau de suport al qual tenen accés les persones conciliadores condiciona la quantitat i la qualitat del temps disponible per al treball productiu. Disposar de menys temps pot ser un obstacle a la mobilitat laboral, sobretot per a les persones immigrants que requereixen una forta inversió inicial per a conèixer el nou entorn laboral.

Aquesta proposta surt de la constatació que, si bé molts estudis sobre mercat laboral i gènere han posat en relleu que les dones tenen menys oportunitats de promoció laboral perquè són elles les que sincronitzen ocupació i família, i per tant la seva dedicació laboral no pot ser equiparable a la dels homes, en els estudis sobre mercat laboral, immigració i gènere aquesta situació rarament s'ha tingut en compte. És per això que, abans d'especificar la metodologia i els resultats d'aquest estudi, convé precisar alguns aclariments terminològics respecte de les nocions de *conciliació* i *treball*.

Seguint Greenhaus i Beutell (1985), es defineix aquí el concepte de *conciliació* a través de les tensions entre ocupació i família derivades de les pressions incompatibles entre els rols laborals i familiars. Al llarg d'aquest estudi es farà referència al concepte d'*ocupació*, per referir-se al treball productiu, entenent la noció de *treball* a partir de la revisió efectuada per la sociologia del

treball feminista (vegeu Borderías, Carrasco i Alemany, 1994). Partint del model d'anàlisi denominat *paradigma de la producció i reproducció*, s'entén que la noció de *treball* inclou no només les activitats orientades a la producció de béns i serveis en el mercat, sinó també totes aquelles orientades a la reproducció biològica, social i ideològica de la força de treball (Torns i Carrasquer, 1999). Seguint aquesta revisió, i tenint presents les crítiques que ha rebut el concepte de *conciliació* en la bibliografia anterior (Moreno, 2006), aquesta investigació defineix la noció de *conciliació* com l'acció d'harmonitzar les dues esferes de producció i reproducció, que d'entrada no se situen en un mateix nivell i presenten incompatibilitats a escala macro. Aquestes incompatibilitats són un element rellevant que cal tenir en compte quan ens aproximem a les diferències en la mobilitat laboral que poden sorgir entre homes i dones immigrants, i també entre treballadores autòctones i immigrants. A més a més, la incompatibilitat a què es fa referència no només es concreta a través del reconeixement social desigual i asimètric del treball productiu i reproductiu, sinó també des de la lògica de l'espai i el temps. D'aquesta manera, Balbo (1978) descriu la situació de les mares treballadores amb el terme de *dobla presència*, per tal de reflectir la doble càrrega desenvolupada en un mateix temps, espai i jornada.

4. Metodologia

Aquest estudi utilitza tècniques d'anàlisi qualitativa de dades per tal de respondre a la pregunta d'investigació que guia tot l'article, concretament s'han analitzat sis relats de biografies laborals de treballadores immigrants i autòctones seleccionades a través de l'elaboració d'una graella tipològica. La selecció d'informants es deriva de l'elaboració empírica d'una graella tipològica de caràcter teòric, a través de la identificació de quatre eixos de distribució mostral de les biografies laborals més rellevants que s'ha de definir. Per això s'han utilitzat dues fonts de dades principals: la Mostra contínua de vides laborals (MCVL) per a l'any 2007, i l'Enquesta de població activa (EPA), per al període 2007-2011. A partir d'aquestes dues bases de dades empíriques s'ha definit una tipologia de trajectòries qualitatives. Concretament, els criteris de selecció mostral han pres en consideració les dimensions bàsiques següents de l'estructura social: el gènere, la generació, l'origen geogràfic i la classe socioeconòmica. Pel que fa al gènere, s'han seleccionat només perfils de dones immigrants i s'han comparat amb perfils similars de dones autòctones, amb l'objectiu d'explicar les diferents condicions d'accés i permanència al mercat laboral, i les presències i absències en el treball domèstic i de cura. En segon lloc, s'han pres en consideració les dones situades entre els trenta i els cinquanta anys d'edat, que tinguin una història laboral mínima de deu anys a Espanya per tal de copsar-ne suficientment la trajectòria, i que convisquin amb almenys un fill d'entre zero i dotze anys. En tercer lloc, l'origen geogràfic s'ha establert com a definidor de la població immigrant, i s'han seleccionat únicament perfils provinents de l'Amèrica Llatina, l'est d'Europa i el nord d'Àfrica, amb la voluntat de captar la immigració de tipus econòmic. Finalment, la classe socioeconòmica s'ha definit a través de tres subindicadors: el nivell d'estudis formal, el sector d'ocupació i la mobilitat al llarg de la trajectòria laboral en territori espanyol. Les dades provinents de l'EPA i l'MCVL han estat de gran ajuda per a establir els indicadors de mobilitat, mesurada a través dels canvis de posicions al llarg de l'escala ocupacional i classificada en alta, mitjana i baixa, i també per veure'n la distribució al llarg dels sectors de treball. La mobilitat alta es correspon amb el canvi d'entre sis i nou posicions; la mitjana, entre tres i cinc, i la baixa, entre una i dues o sense variacions. Si bé la classe socioeconòmica d'origen de les persones entrevistades no ha estat un criteri de selecció, s'ha tingut present a l'hora d'interpretar els resultats com un factor estructurador i condicionant de la trajectòria laboral.

A partir del relat de trajectòries laborals, aquest estudi pretén indagar aquells aspectes relacionats amb la conciliació de temps, la percepció del treball productiu i reproductiu que tenen les dones immigrants i autòctones, i les connexions entre les esferes laborals i familiars en el curs de vida d'un individu. El que es pretén en darrera instància és identificar els imaginaris al voltant

de l'ocupació i la cura familiar per tal de donar resposta a la hipòtesi que guia aquest estudi, que parteix de la idea que les trajectòries laborals de les dones immigrants presenten menys oportunitats de mobilitat ascendent perquè el grau de conciliació entre ocupació i família al qual tenen accés en frena la mobilitat. Amb aquest objectiu, s'estudien les estratègies de conciliació que adopten les dones immigrants, en comparació de les dones autòctones, i les seves percepcions sobre les tensions entre ocupació i família. Per *estratègies*, seguint Garrido i Gil Calvo (1993), s'entén la selecció de cursos alternatius d'acció (recursos tàctics) per a produir resultats futurs (objectius estratègics) en situacions d'incertesa.

La **taula** que es presenta a continuació permet observar la distribució mostral de l'univers d'informants. Totes les entrevistes es varen fer entre els mesos de març i novembre del 2011.

TAULA 1. Graella tipològica

Nivell d'estudis		Superiors	Mitjans-primaris	Primaris
Sector d'activitat		Sanitat i serveis qualificats	Serveis no qualificats, comerç, hoteleria i indústria	Sector de la llar i serveis domèstics
Origen	Immigrant	MAI1 (Ana)*	MMI3 (Milena)	MBI5 (Fàtima)
	Autòcton	MAA2 (Marta)	MMA4 (Laura)	MBA6 (Roser)
Trajectòria de mobilitat		Mobilitat alta	Mobilitat mitjana	Mobilitat baixa

* Pseudònims entre parèntesis

FONT: Elaboració pròpia a partir de la identificació dels quatre eixos mostrals.

5. Resultats

5.1. DONES IMMIGRANTS AMB MOBILITAT ALTA

La mobilitat d'aquest primer perfil és definida, en general, per la interrelació de factors com la rellevància del primer sector d'inserció, el nivell de qualificació, el tipus de projecte migratori, la classe familiar d'origen, les expectatives laborals i la valoració subjectiva del treball de cura.

Amb relació a la trajectòria professional, tant per a dones immigrants com per a autòctones, els inicis de la trajectòria es produeixen sempre en feines no qualificades, però mentre que per a les segones aquest és un moment en què s'està finalitzant el període d'estudis, per a les primeres és una situació d'inconsistència d'estatus, és a dir, de discrepància entre la seva qualificació i l'ocupació que desenvolupen, que sovint s'allarga en el temps molt més del que prèviament havien imaginat.

Al venir nunca imaginé que ya nunca haría de periodista otra vez... es que es muy complicado todo el proceso, [...] yo tuve que hacer cursos para la titulación [...] y lo de cursar la maestría vino por este sentido, porque uno se da cuenta de que para tener un empleo con cualificación hay que cursar acá, sino no te miran el currículum igual, bueno quizás si en lugar de la Universidad de Lima hubiera sido de Harvard no, pero igualmente no sé... [...] es un poco frustrante. [Ana, MAI1]

En el cas d'aquesta entrevistada, periodista emigrada des del Perú, la prolongació de la inconsistència d'estatus es fa evident. Els seus esforços per invertir en formació i la dedicació temporal a l'ocupació al llarg de la seva trajectòria en territori espanyol li permeten arribar a situacions de millora professional, però no aconsegueix mai el desenvolupament de la carrera professional com a periodista. Així, allò que permet la mobilitat laboral d'aquestes dones és l'adquisició de nous

recursos formatius, ahora possibilitada per l'estatus social en origen i les expectatives professionals orientades a la millora de la carrera ocupacional. Tot i així, com s'explicarà a continuació, els imaginaris socials al voltant de la cura i les responsabilitats familiars comporten un fre important. A més a més, també cal tenir present l'origen d'aquestes dones. Són persones amb estudis universitaris, provinents de les classes mitjanes benestants dels seus països, i que han disposat de suficients recursos familiars abans de l'emigració. Aquesta emigració es produeix, doncs, no per una necessitat econòmica familiar, sinó per la voluntat d'estendre la seva carrera professional, així emigren o bé soles o bé amb parelles amb expectatives laborals similars.

Yo me fui de Perú porque creía que allá no tendría las mismas condiciones, no sé fue una decisión meditada, y antes de decidirme vine a pasar acá un mes como de vacaciones entre comillas pero antes de venir busqué contactos y me entrevisté con algunas personas para probar qué tal sería. Me vine a España obvio por la facilidad del idioma, y porque pensé que luego podría pasar a Francia con la nacionalidad más fácilmente. Fue una estrategia así pensada de inicio. [Ana, MAI1]

Entendre com es produeix la mobilitat d'aquestes dones posant l'èmfasi en la conciliació de temps permet observar aspectes que quedaven amagats amb dades únicament quantitatives, com és la doble presència femenina i l'existència de sentiments de culpabilitat que frenen la mobilitat ascendent. Si bé les estratègies de conciliació entre ocupació i família apareixen sovint quan es pregunta sobre la mobilitat laboral a les dones entrevistades, la percepció de la cura varia en funció de l'origen i marca expectatives laborals diferents. Per a les dones autòctones, les càrregues familiars formen part del «puzle» que elles identifiquen en la seva vida diària i disposen de diversos recursos com la xarxa familiar, la distribució de càrregues dins la llar (tot i que elles n'assumeixen la gestió), la contractació formal o informal d'altres persones, l'accés a recursos públics i privats durant les hores i els períodes no escolars, etc. En canvi, per a les dones immigrants, tot i poder disposar de certs recursos, les percepcions sobre el temps de cura i el temps d'ocupació entren en conflicte. Aquestes dones, amb estudis universitaris i projectes migratoris professionals, solen trobar-se en situacions polaritzades: per una banda, desitgen desenvolupar la seva carrera amb èxit, però per l'altra se senten culpables de deixar els fills amb altres dones (sovint també immigrants), fet que les porta a rebutjar oportunitats de mobilitat ascendent. Per a les dones autòctones, aquesta culpabilitat és inferior en la mesura que disposen de xarxes familiars, que consideren entorns educatius i afectius per als fills. Així ho il·lustren les narracions analitzades.

Com que jo tinc un horari més flexible [que el marit] doncs habitualment hi vaig jo [portar filles a l'escola], però vaja certament les meves filles són reines de les extraescolars, cada dia en fa una perquè jo fins les sis i mitja no puc plegar. [...] Lògicament estic molt contenta de ser mare, i per sort tinc la meua mare, bueno i el meu marit que sí que m'ajuda molt, però vaja això no treu que sigui una fatiga. [Marta, MAA2]

Sí sí mi hijo es mi vida mi motivo de ser mi todo, y cuando tengo poco tiempo de estar con él me siento muy mal, es difícil ser una buena madre, yo a veces me pregunto ¿mi madre fue buena madre? Y sí, lo fue, la mejor madre que puedo pedir, y el porqué es simple, mi madre siempre está cuando se la necesita [...] así que prefiero quedarme donde estoy, porque aceptar el puesto de mando [lloc de treball amb més responsabilitat que l'actual] supondría que tengo que estudiar, y luego pasarme muchas horas en el hospital... y mi hijo tendría que dejarlo con la canguro y eso me mata. [Ana, MAI1]

Les estratègies de conciliació d'aquestes dones en marquen, doncs, les expectatives en el mercat laboral, en què l'aparició de sentiments de culpabilitat i les estratègies de doble presència evidencien que, malgrat el seu accés a l'educació superior, no actuen al marge dels rols tipificats segons gènere. Les diferències entre les unes i les altres rau en el debilitament de les xarxes familiars que experimenten les dones immigrades pel fet d'haver emigrat; tanmateix, totes assumeixen el treball

reproductiu com «una responsabilitat pròpia» i, per tant, encara que externalitzin el treball domèstic se n'encarreguen de la gestió i supervisió.

5.2. DONES AMB MOBILITAT MITJANA

Les trajectòries identificades en aquest perfil tenen en comú la presència de la inactivitat, de manera molt més notable que en el cas anterior. A més, sovint els períodes d'inactivitat coincideixen amb moments de més responsabilitats familiars (fills petits o pares malalts), de manera que la sortida del mercat de treball es produeix tant per acomiadament com per necessitats d'atenció familiar. En aquest sentit, la disponibilitat que aquestes dones tenen cap a la cura en marca les trajectòries. Les diferències entre treballadores autòctones i immigrants s'expliquen perquè les segones tenen menys protecció davant la desocupació, tant perquè tenen menys suport de la xarxa familiar com per l'absència de prestacions d'atur o altres subsidis vinculats a l'ocupació. A més, també cal destacar la rellevància dels projectes migratoris, orientats al treball, és a dir, subjectes a l'enviament de remeses econòmiques. Aquest fet implica una necessitat imperant d'ingressos econòmics que no tenen les dones autòctones.

Els casos entrevistats exemplifiquen molt bé aquests factors. Per una banda, la Milena (MMI3), d'origen romanès, que s'insereix com a treballadora de la llar i actualment treballa de cambrera en un restaurant, i per l'altra, la Laura, nascuda a Barcelona i propietària d'una cafeteria sense assalariats que abandona el mercat de treball durant quatre anys per atendre la cura dels fills; totes dues identifiquen el conflicte constant entre ocupació i família, però hi poden donar solucions diferents. En general, els factors que n'influencien la mobilitat laboral tenen a veure tant amb l'esfera productiva i el rol laboral que desenvolupen, com amb l'estructura familiar i el seu paper com a mares. En aquest sentit, un dels factors rellevants per a comprendre com es produeix la mobilitat d'aquestes dones és el que s'ha anomenat *autoesquemes de gènere* (Bem, 1981), que marquen pautes d'actituds i comportaments. Aquestes pautes són comunes entre dones autòctones i immigrants, però els recursos de què disposen les unes i les altres marquen les diferències.

Sempre ha anat així, és que és més fàcil que jo me quedi a casa amb los crios perquè a la llarga si comptes guarderies, i bueno naltros amb el bar pues també necessitem puestos per després del cole, esplais i demás, els estius, bueno que la llista al final et surt molt més car. I vam decidir que jo deixava de treballar i me quedava a casa. Pues vaig estar quatre anys sense treballar, bueno sense treballar fora de casa perquè t'asseguro jo que acabava cada dia amb unas ojeras que pa'qué! [riures] però bueno haguesin pogut ser més, però ja al final pues mira com que el meu pare ja estava gran em vaig posar jo a la cafeteria. [Laura, MMA4]

Estuve unos meses cuidando de mi hijo pero rápido me tuve que poner a buscar, porque necesitamos el salario de los dos [el d'ella i el del marit]. ¿Te hubiera gustado quedarte más tiempo cuidando de vuestro hijo? Sí, claro, mucho, pero aquí entre el alquiler, el dinero de mandar a Rumanía, el... los gastos, bueno son muchos gastos y tenía que buscar trabajo. [Milena, MMI3]

Un altre aspecte important d'aquest perfil és que les trajectòries laborals de dones autòctones i immigrants transcorren paral·lelament, és a dir, les ocupacions que tenen les unes i les altres són complementàries, fet que implica que no hi hagi competència pels llocs de treball. En aquest sentit, les dones autòctones solen acceptar jornades parcials o reduïdes per poder conciliar temps de treball productiu i reproductiu, mentre que les dones immigrants necessiten l'aportació d'una jornada completa malgrat que també tinguin incompatibilitats entre ocupació i família. Per a aquestes dones, el temps de permanència al mercat laboral espanyol és clau perquè es produeixi la mobilitat, no només per l'adquisició i millora de les competències lingüístiques necessàries sinó també per la importància de la xarxa relacional.

Al principio yo lo que salía, no me importaba porque lo importante era tener trabajo, y bueno hacía muchas cosas que nunca había hecho y claro está que solo lo hacíamos las que veníamos de fuera, como pues las horas nocturnas de limpieza, muchas horas de pie hasta muy tarde en un restaurante, y así. Luego poco a poco vas entendiendo mejor el país. [...] Lo que más se nota es que al cabo de un año ya conoces gente, y te ayudas o te das ayuda y así mejor. Además, ahora hablo muy bien castellano, y estoy con las *clases de català*, y eso es muy importante porque ya no todo es raro como al principio. [Milena, MMI3]

Pel que fa a les estratègies de conciliació d'aquest perfil, un primer element diferencial entre famílies immigrants i autòctones és la repartició més gran de les tasques de la llar entre homes i dones immigrants. Aquest fet no es deu a un canvi de mentalitat entre la població immigrant; al contrari, en els discursos analitzats sempre és la dona qui n'assumeix la responsabilitat. Tanmateix, tenir una xarxa de recursos més petita per a la conciliació fa que els homes vegin la necessitat de compartir les tasques domèstiques, per tal que elles puguin dedicar més temps a l'ocupació, i per tant millorar l'aportació salarial de la llar. Per exemple, la Milena (MMI3) descriu molt bé com es compaginen els horaris laborals amb el marit, per tal que tots dos puguin dedicar el màxim d'hores a la feina remunerada. Ella ho descriu com una necessitat econòmica de la llar, alhora que gestiona en exclusiva les feines de la casa.

Yo estoy en las mañanas y hago desayuno y preparo comida, y así mi esposo está en el horario de comer que va a buscar los niños y comen lo que yo he dejado preparado. Y por la tarde va también él, pero los deja en casa y al cabo de poquito llego yo. Si hay que comprar va él, y le dejo una lista también por las mañanas. *Pero, ¿a qué hora te levantas para preparar tantas cosas?* A las seis, y trabajo de... por la noche hasta las once, él trabaja de siete por la mañana a la una en un sitio y de las seis hasta las nueve en otro. Y yo de las nueve a las seis, y después a las nueve voy a la limpieza en el hospital hasta las once. [...] El problema es los fines de semana, que los dos trabajamos y él no tiene colegio, entonces es difícil... como el mayor ya es más grande puede cuidar del pequeño, o a veces una vecina que también es rumana viene un rato. [Milena, MMI3]

De fet, com es posa en relleu en l'extracte anterior, una altra estratègia que aquestes dones utilitzen és la cura entre germans més petits, mai com a solució única, però sovint són els germans grans qui tenen cura dels germans petits per unes hores. Aquesta estratègia no es troba en el cas de les entrevistes de dones autòctones per a cap perfil. Sí que s'hi troba la compaginació d'horaris, però en aquests casos sovint la cura es produeix entre dones. En el cas de la Laura (MMA4), entrevistada en aquest perfil de mobilitat, les tasques de cura familiar es distribueixen entre els dos membres de la parella, però sobretot entre ella i la germana, i entre les germanes i la mare.

Sí claro, me quedo tranquila, tan els dissabtes amb l'esplai com entre setmana, bueno a vore que també van a l'esplai, però jo els veig feliços, és un espai amb molts valors, que és lo que ens falta avui en dia. [...] I bueno per no parlar quan els deixo amb les iaies, molt bé, i també amb la meva germana perquè viu aquí sobre, no? I clar pues a vegades arribo tard i ella els hi ha fet lo sopar aquí casa, clar pues és un luju perquè jo que sé, no és que me n'hagi d'anar a buscar-los o portar-los, saps? I jo estic tranquila perquè sempre me puc quedar a la feina, sense patir perquè sé que si la meva germana veu que arribo tard ella baixa i se'n fa càrrec. I bueno que així jo a la feina visc més tranquila en aquest aspecte. I los dissabtes ella a vegades treballa, pues jo me quedo *con todos los niños*. [Laura, MMA4]

Finalment, un aspecte rellevant que diferencia aquestes dones és la situació jurídica de les dones immigrants. Les seves trajectòries laborals també es veuen directament afectades per la trajectòria jurídica, que crea una sensació d'inseguretat elevada i alhora les posiciona en els espais més desprotegits de l'economia informal.

5.3. DONES AMB MOBILITAT BAIXA

Finalment, per a les dones amb trajectòries de mobilitat baixa, en la línia del que ja han conclòs estudis anteriors, la seva condició triple de «dones», «immigrants» i «de classe treballadora» les situa en una de les posicions més dèbils de l'escala ocupacional (Parella, 2003). Aquesta posició explica, també, les dificultats més grans que tenen a l'hora de gestionar el temps diari, entre l'ocupació i les responsabilitats familiars.

Aquest perfil es correspon amb treballadores de menys mobilitat laboral i condicions ocupacionals més precàries. Tanmateix, novament les diferències segons el nivell socioeconòmic de la família d'origen expliquen la vigència subjectiva de cada una de les dones entrevistades. Les trajectòries laborals analitzades en aquest perfil presenten característiques particulars, algunes de les quals associades al fet migratori, com l'emergència de xarxes globals de cura o la inconsistència d'estatus de les treballadores immigrants, i d'altres d'associades al sector d'ocupació i l'estructura del mercat de treball espanyol, com la perpetuació com a treballadores domèstiques i la desprotecció més gran del sector de la llar. A més, novament, una de les característiques rellevants de la mobilitat laboral d'aquestes dones té a veure amb els autoesquemes de gènere.

En general, els factors que influeixen en la seva mobilitat laboral tenen a veure tant amb l'esfera productiva i el rol laboral que desenvolupen, com amb l'estructura familiar i el seu paper com a mares, o els projectes migratoris (cal distingir entre les que han estat reagrupades pels marits i les que han iniciat un projecte pioner). El cas de la Fátima (MBI5), provinent del Marroc, il·lustra bé la importància del projecte migratori. Ella és reagrupada pel seu marit juntament amb els dos fills, i d'entrada la seva ocupació principal és la cura de la família. No és fins que els pares del marit, al país d'origen, necessiten una aportació econòmica més alta que ella té la necessitat de buscar una ocupació remunerada. Troba feina com a treballadora domèstica, i expressa la impossibilitat de poder treballar d'alguna altra cosa malgrat que el seu estatus jurídic li ho permetria (tres anys després de la reagrupació obté el permís de treball). Un dels motius pels quals accepta les condicions actuals de treball és la facilitat que li permet cuidar dels seus propis fills mentre es fa càrrec dels fills dels seus ocupadors. A més, en el seu discurs queden palesos els signes de discriminació ètnica que percep de la societat d'acollida.

Como los padres no están, yo puedo llevar mis hijos y eso me ayuda porque no sé cómo haría. Por eso no quiero otro trabajo, porque si voy a otro sitio no sé qué hacer con mis hijos pequeños. Y no es fácil, porque a las musulmanas no se nos acepta bien, y yo lo sé porque voy por la calle y otras mujeres me cuentan. [Fátima, MBI5]

Un altre aspecte rellevant observat en el discurs és l'expressió d'una certa superioritat moral dels seus propis valors amb relació als valors de cura de la societat espanyola. En tant que són treballadores baixament remunerades, és possible argumentar que aquesta retòrica les salva, els permet sentir-se millor no només amb la feina, sinó també amb l'experiència migratòria que les ha empès a deixar les seves famílies i les seves arrels (així també ho descriuen Datta *et al.*, 2006). Per a elles el respecte i la disciplina són valors perduts en la societat espanyola, que mal eduquen els seus fills de manera que es converteixen en «petits dictadors» dins la llar familiar.

No te atrevas a decirle a un niño de acá, «no hagas esto o no hagas lo otro» porque te van a decir cosas tipo «y quién eres tú?, a mí qué más me da». Terrible, no muestran respeto, ni en casa ni en los lugares públicos, a veces voy en el tren y veo situaciones en que los niños se cuelgan de las barras, no dejan sentarse a la gente mayor, hacen mucho ruido, y son niños con uniforme que vuelven de escuelas de categoría. [Fátima, MBI5]

D'altra banda, les diferències entre les dones entrevistades en aquest perfil també es troben en el nombre d'hores, i per tant temps de dedicació a l'ocupació, que estan disposades a treballar a

canvi d'una remuneració. No és estrany pensar que les dones immigrants tenen una necessitat més gran d'ingressos econòmics, però el que és rellevant d'assenyalar és que per a les dones autòctones la jornada parcial és un recurs de conciliació, mentre que per a les dones immigrants més ingressos econòmics impliquen una ajuda més gran a la família al país d'origen.

Jo prefereixo treballar només els matins, perquè així tinc tota la tarda per fer les coses de la casa, estar amb els nens, anar-los a buscar al cole, preparar els sopars, banyeres, rentadores i tota la pesca, i bueno com que el meu marit ja treballa i ell cobraria més que jo, perquè això de cuidar els avis ja saps.
[Roser, MBI6]

A més a més, com en els perfils anteriors, les dificultats de conciliar ocupació i família són més grans per al col·lectiu immigrant. S'han identificat dues estratègies en aquest sentit, la primera ja s'havia observat per al cas de les famílies dels homes de les trajectòries de mobilitat mitjana-baixa, i la segona és una versió de baix cost d'estratègies també trobades en les famílies de les entrevistades amb trajectòries de mobilitat alta i estables. Per una banda, la solució a la incompatibilitat es troba en la combinació d'horaris entre els membres de la parella, tot i que és la dona qui coordina el treball reproductiu i el gestiona. Per l'altra, les solucions de baix cost es basen en la contractació puntual de serveis de cura, sempre dins la informalitat contractual, i habitualment a noies joves acabades d'immigrar que coneixen al mateix barri o a través de la xarxa comunitària. A més, hi ha una tercera via observada, que és facilitada per la mateixa informalitat dels llocs de treball, que els permet portar els fills amb elles, tal com ja s'ha posat en relleu en línies anteriors.

6. Resultats

D'acord amb les entrevistes fetes per a aquesta recerca, es posa de manifest que les dones immigrants despleguen una diversitat d'estratègies per conciliar ocupació i família. En concret, s'han identificat quatre estratègies diferents, que no es donen mai de manera pura sinó que sovint se'n compaginen dues o més a la vegada, i on sempre és present la doble presència femenina: 1) salarització de la cura, cuidadores sense relació de parentiu amb la família contractadora i majoritàriament de manera informal; 2) negociació de la cura dins el nucli familiar, els dos membres de la parella assumeixen certes responsabilitats però sempre sota la gestió i coordinació de la dona; 3) conciliació informal al lloc de treball, preferència per ocupacions informals que possibiliten portar els fills a la feina remunerada, i 4) responsabilitat dels germans grans, menors que tenen cura d'altres menors quan estan sols a la llar mentre els pares treballen.

A més, els resultats d'aquesta anàlisi també mostren una relació entre els projectes migratoris, els itineraris laborals i les estratègies de conciliació identificades. En aquest sentit, les persones amb nivells d'estudis més alts i que tenen projectes migratoris expressius o professionals, amb mobilitat alta al país d'acollida, tendeixen a externalitzar part del treball domèstic i familiar. En canvi, entre les dones immigrants que han emigrat a través de la via de la reagrupació familiar, o que han iniciat projectes migratoris propis però per necessitats econòmiques al país d'origen, menys qualificades i amb itineraris laborals de mobilitat mitjana i baixa, la conciliació s'efectua mitjançant solucions de baix cost, o a través de la presència dels fills al lloc de treball i la cura entre germans. Aquestes dones, a més, estan més exposades a la segmentació ocupacional i residencial, jornades de treball atípiques i ingressos baixos.

Entre les dones amb més qualificació i mobilitat, la percepció de la cura és molt present i impacta directament sobre la trajectòria laboral. Per a elles, les dificultats de conciliació són l'expressió d'una situació polaritzada entre la cerca de l'èxit professional després de l'emigració i la sensació de culpabilitat per «desatendre» així els fills menors. En canvi, per a les dones autòctones, amb característiques ocupacionals similars, aquest sentiment de culpa és inferior en la mesura que

disposen de més recursos per a la conciliació, que també consideren afectius i educatius, com la xarxa familiar formada per àvies i altres persones de la família o entorns de lleure infantil.

Entre les treballadores amb menys qualificació i mobilitat, les pressions per treballar (projectes migratoris econòmics, necessitat d'ingressos) i les pressions al lloc de treball (jornades atípiques, inseguretat laboral) són els principals limitadors de la conciliació entre ocupació i família, sobretot de l'atenció a la cura dels infants. Atesa la necessitat d'ingressos i els baixos nivells salarials, aquestes treballadores han de trobar solucions de baix cost a la cura com la compaginació entre horaris laborals impossibles dels dos membres adults de la llar, la cura entre germans menors o la xarxa comunitària. En el cas específic de les dones amb trajectòries laborals amb mobilitat baixa, un altre aspecte de vulnerabilitat ocupacional important és el sector de treball en què s'ubiquen, generalment el servei domèstic. Aquest sector presenta altes taxes d'inseguretat laboral, a més, com que està altament desprotegit per l'estat del benestar les situacions d'atur i inactivitat fan que els itineraris d'aquestes dones siguin els més vulnerables. Moltes es troben també en la paradoxa de cuidar els fills d'altres dones mentre elles fan mans i mànigues per tenir cura dels seus propis fills. En aquestes situacions, els discursos narratius d'aquestes dones se centren a crear una certa superioritat moral amb relació als valors de cura de la societat d'acollida. Aquest discurs les protegeix i les fa sentir-se millor no només respecte de la seva ocupació, sinó especialment amb referència a l'exclusió social i econòmica que experimenten durant els primers anys d'assentament al mercat i la societat espanyola.

Per a les dones autòctones dels perfils de mobilitat mitjana i baixa, les seves trajectòries laborals s'expliquen llargament a través de la rellevància de la maternitat i de la percepció de la cura. En aquest sentit, són trajectòries marcades per la centralitat del temps reproductiu, amb sortides llargues del mercat laboral per a la dedicació exclusiva a les tasques familiars, que després tenen un impacte directe en la trajectòria laboral, permanent sempre en sectors relacionats directament o indirectament amb les activitats d'atenció i neteja. Moltes naturalitzen la vivència d'aquest procés, justificant la divisió interna del treball a la llar en les possibilitats més grans d'ingressos del marit i les despeses extres de serveis extraescolars.

En resum, les diferències de classe entre dones mares presenten diversos modes de preferències i límits a l'hora d'escollir alternatives laborals i familiars, i preferentment aquestes estan socialment i culturalment creades a través de les experiències biogràfiques, relacions de parentiu i les visions normatives de la societat on viuen. En aquest context, les estratègies de conciliació estan vinculades no només a necessitats de temps o necessitats econòmiques al llarg de la trajectòria laboral, sinó també a aspectes de moralitat respecte del rol familiar d'aquestes dones.

7. Referències bibliogràfiques

- ANTHIAS, Floya; LAZARIDIS, Gabriella (2000). *Gender and migration in Southern Europe: women on the move*. Nova York: Berg.
- BAILEY, Adrian J.; BLAKE, Megan K.; COOKE, Thomas J. (2004). «Migration, care, and the linked lives of dual-earner households». *Environment and Planning A*, núm. 36, p. 1617-1632.
- BALBO, Laura (1978). «La doppia presenza». *Inchiesta*, núm. 32, p. 3-11.
- BEM, Sandra Lipsitz (1981). «Gender schema theory: A cognitive account of sex typing». *Psychological Review*, núm. 88 (4), p. 354-364.
- BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carme (1994). *Las mujeres y el trabajo: Rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria; Madrid: Fuhem.
- BOYD, Monica; GRIECO, Elizabeth (2003). «Women and migration: incorporating gender into international migration theory». *Migration Information Source* (març).
- CHISWICK, Barry R.; LIANG LEE, Yew; MILLER, Paul W. (2005). «A longitudinal analysis of immigrant occupational mobility: a test of the immigrant assimilation hypothesis». *International Migration Review*, núm. 39 (2), p. 332-353.
- CLARK, Ken; LINDEY, Joanne (2005). «Immigrant labour market assimilation and arrival effect: evidence from the labour force survey». *Sheffield Economic Research Paper Series*, núm. 2005004, University of Sheffield.

- CROMPTON, Rosemary; HARRIS, Fiona (1999). «Employment, careers, and families: The significance of choice and constraints in women's lives». A: CROMPTON, Rosemary (ed.). *Restructuring gender relations and employment: The decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- DATTA, Kavita; MCLLWAIN, Cathy; EVANS, Yara; HERBERT, Joanna; MAY, Jon; WILLS, Jane (2006). *Work, care and life among low-paid migrant workers in London: towards a migrant ethic of care*. Londres: Queen Mary, University of London. Department of Geography.
- ESCRIVÁ, Ángeles (2000). «¿Empleadas de por vida? Peruanas en el servicio doméstico de Barcelona». *Papers: Revista de Sociologia*, núm. 60, p. 327-342.
- FRIEDBERG, Rachel (2000). «You can't take it with you? Immigrant assimilation and the portability of human capital». *Journal of Labor Economics*, núm. 18 (2), p. 221-251.
- GARRIDO, Luis; GIL CALVO, Enrique (1993). «El concepto de estrategias familiares». A: GARRIDO, Luis; GIL CALVO, Enrique (ed.). *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza Editorial.
- GONZÁLEZ-FERRER, Amparo (2011). «Explaining the labour performance of immigrant women in Spain: The interplay between family, migration and legal trajectories». *International Journal of Comparative Sociology*, núm. 52 (1-2), p. 63-78.
- GREENHAUS, Jeffrey H.; BEUTELL, Nicholas J. (1985). «Sources of conflict between work and family roles». *The Academy of Management Review*, núm. 10 (1), p. 76-88.
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette; AVILA, Ernestine (1997). «I'm here, but I'm there. The meanings of Latina transnational motherhood». *Gender and Society*, núm. 11 (5), p. 548-571.
- JACOBS, Jerry A.; GERSON, Kathleen (2004). *The time divide: work, family, and gender inequality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- LEWIS, Jane (2009). *Work-family balance, gender and policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- LOZANO, Mariona (2013). *Trajectòries laborals de treballadors immigrants a Espanya: Barreres i dreceres a la seva integració laboral*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- MARTÍN ARTILES, Antonio; LÓPEZ ROLDÁN, Pedro; MOLINA, Óscar; MORENO, Sara; ESTEBAN, Fernando (2011). «Trajectorias laborales y asimilación ocupacional de la inmigración». *Sociología del Trabajo*, núm. 72, p. 41-63.
- MASSEY, Douglas S.; ARANGO, Joaquín; HUGO, Graeme; KOUAOUCO, Ali; PELLEGRINO, Adela; TAYLOR, J. Edward (1998). *Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- MCALLISTER, Ian (1995). «Occupational mobility among Immigrants: The impact of migration on economic success in Australia». *International Migration Review*, núm. 29 (2), p. 441-468.
- MESTRE, Ruth; CASAL, Marta (2002). «Migraciones femeninas». A: LUCAS, Javier de; TORRES, Francisco (ed.). *Inmigrantes: ¿cómo los tenemos?: Algunos desafíos y (malas) respuestas*. Madrid: Talasa.
- MORENO, Sara (2006). «Reconciliation: succesful as a concept, but unsatisfactory as a policy». Comunicació presentada al 4th Annual ESPAnet Conference, Bremen, 2-23 de setembre del 2006.
- OSO, Laura (1998). *La migración femenina de mujeres jefas del hogar*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- PARELLA, Sònia (2003). *Mujer, inmigrante y trabajadora: La triple discriminación*. Rubí, Barcelona: Anthropos.
- PARELLA, Sònia; SAMPER, Sarai (2007). «Factores explicativos de los discursos y estrategias de conciliación del ámbito laboral y familiar de las mujeres inmigradas no cumunitarias en España». *Papers: Revista de Sociologia*, núm. 85, p. 157-175.
- PARREÑAS, Rhacel Salazar (2001). *Servants of globalization: Women, migration and domestic work*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- (2005). «Long distance intimacy: class, gender, and intergenerational relations between mothers and children in Filipino transnational families». *Global Networks*, núm. 4, p. 317-336.
- PESSAR, Patricia (2009). «Sweatshop workers and domestic ideologies: Dominican women in New York's apparel industry». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 18 (1), p. 127-142.
- REDSTONE, Ilana (2008). «Occupational trajectories of legal US immigrants: downgrading and recovery». *Population and Development Review*, núm. 34 (3), p. 435-456.
- RENDALL, Michael S.; FLAVIA, Tsang; RUBIN, Jennifer; RABINOVICH, Lila; JANTA, Barbara (2008). «Contrasting trajectories of labor market assimilation between migrant women in Western and Southern Europe». *RAND Working Paper*, núm. 662.
- RIBAS, Natalia (1999). *Las presencias de la inmigración femenina: Un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en Catalunya*. Barcelona: Icaria. (Antrazyt)

- RICA, Sara de la (2007). «Segregación ocupacional y diferencias salariales por género en España: 1995-2002». *Documento de Trabajo 2007-32*, sèrie 4, Fedea.
- RUBERY, Jill; FAGAN, Colette; SMITH, Mark (1994). *Changing patterns of work and working-time in the European Union and the impact on gender divisions*. Brusselles: European Comission. Directorate-General V. Equal Opportunities Unit.
- SIMÓN, Hipólito; RAMOS, Raúl; SANROMÁ, Esteve (2010). «Movilidad ocupacional de los inmigrantes en una economía de bajas cualificaciones: el caso de España». *Xarxa de referència en Economia aplicada*, document de treball 6.
- TORNS, Teresa (2005). «De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 23 (1), p. 15-33.
- TORNS, Teresa; CARRASQUER, Pilar (1999). «El perquè de la reproducció». *Papers: Revista de Sociologia*, núm. 59, p. 99-108.
- VILLAR, Antonio (2010). *Mujeres y mercado laboral en España: Cuatro estudios sobre la discriminación salarial y la segregación laboral*. Bilbao: Fundación BBVA.